Jelínek, Milan

Konkurence mezi substantivním kondenzárorem a větným schématem v obrozenské češtině : (na materiálu odborných textů)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1970, vol. 19, iss. A18, pp. [35]-48

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/101435
Access Date: 17. 02. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

SBORNÍK PRACÍ FILOSOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERSITY
A 18, 1970

MILAN JELÍNEK

KONKURENCE MEZI SUBSTANTIVNÍM KONDENZÁTOREM A VĚTNÝM SCHÉMATEM V OBROZENSKÉ ČEŠTINĚ (NA MATERIÁLU ODBORNÝCH TEXTŮ)

1. Mezi nejdůležitější konkurenční prostředky, které poskytuje syntaktický systém spisovného jazyka, patří souznačná dvojice substantivní kondenzát // větná výpověď.[1] Kondenzační substantivum vyjadřuje vztahy, pro které má souznačný větný vzorec speciální spojovací prostředky, pomocí různých pádů prostých a předložkových. Transpozice slovesa v dějové substantivum přináší ovšem s sebou i přehodnocení subjektu a členů rozvíjejících sloveso v atributy kondenzačního substantiva.[2] Srov. např.: Všecko obyčejné hoření stává se *hbitým slučováním se kyslíku s palivem* (AmLuč 132)[3] // . . . *tím* (*tak*), *že se hbitě slučuje kyslík s palivem*. — Takovéto

[1] Při úvahách o syntaktické kondenzaci se opírám o pojetí V. Mathesia a J. Vachka. Srov. výklad termínu „komplexní kondenzace" ve Vachkově článku *Some Thoughts on the so-called Complex Condensation in Modern English*, SPFFBU IV, ř. A, č. 3, 1955, 63n. Viz dále můj článek *Funkce a vývoj syntaktických kondenzátorů v slovanských jazycích*, Otázky slovanské syntaxe II, Brno 1968, s. 389n.

[2] Podrobně o transpozici slovesa v dějové substantivum pojednávám v článku *K nominálnímu způsobu vyjadřování (Funkce dějových substantiv)*, Slavica Pragensia IV, Praha 1962, s. 629n.

[3] Při citaci obrozenských dokladů užívám těchto zkratek: AJgKůň — Ant. J. Jungmann, *Navedení o koních*, Praha 1818; AJgUm — týž, *Umění babické*, Praha 1814; AJgÚv — týž, *Úvod k balení*, Praha 1804; AmLuč — K. Amerling, *Lučební základové hospodářství a řemeslnictví*, Praha 1851; BerPrRost — B. V. Berchtold—J. V. Presl, *O přirozenosti rostlin aneb rostlinář*, Praha 1820; HněvZl — Š. Hněvkovský, *Zlomky o českém básnictví*, Praha 1820; JgHist[1], JgHist[2] — J. Jungmann, *Historie literatury české*, Praha 1825[1], 1849[2]; JgSlk — týž, *Slovník česko-německý*, Praha 1835; JgSlst[1], JgSlst[2] — týž, *Slovesnost*, Praha 1820[1], 1845[2]; KlácDob — Fr. M. Klácel, *Dobrověda*, Praha 1847; KollSláva — J. Kollár, *Sláva bohyně a původ jména Slavův čili Slavjanův*, Pešť 1849; MalýSlst — J. B. Malý, *Soustavní nástin slovesnosti*, Praha 1848; MarFil — Ant. Marek, *Základní filosofie*, Praha 1844; MarLog — týž, *Logika nebo umnice*, Praha 1820; PalDěj — Fr. Palacký, *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě* I/1, Praha 1848; PrLuč — J. Sv. Presl, *Lučba čili chemie zkusná*, Praha 1828; PrNer — týž, *Nerostopis čili mineralogia*, Praha 1837; PrRost — týž, *Počátkové rostlinosloví*, Praha 1848; PrSsav — týž, *Ssavectvo*, Praha 1834; SedMěř — V. Sedláček, *Základové měřictví čili geometrie*, Praha 1822; SedPřír — týž, *Základové přírodnictví aneb fyziky a matematiky potažené* I, II, Praha 1825, 1828; SmetSil — Fr. J. Smetana, *Silozpyt čili fysika*, Praha 1842; StaňPit — V. Staněk, *Základové pitvy (anatomie)*, Praha 1840; StaňPřír — týž, *Přírodopis prostonárodní*, Praha 1843; ŠádHyb — K. Šádek, *Hyboměřství nebo strojnictví čili mechanika*, Praha 1830; ŠafNár — P. J. Šafařík, *Slovanský národopis*, Praha 1842 (cit. podle vyd. 1955); ŠafStar — týž, *Slovanské starožitnosti*, Praha 1837; ŠafPalPoč — P. J. Šafařík a Fr. Palacký, *Počátkové českého básnictví obzvláště prozodie*, Prešpurk—Praha 1818; TmkUn — V. V. Tomek, *Děje university pražské* I, Praha 1849; VydArit — St. Vydra, *Počátkové aritmetiky*, vydané od L. Jandery, Praha 1806; ZapVšeob — K. Vl. Zap, *Všeobecný zeměpis* I, Praha 1846.

Vedle autorů knižních děl cituji tyto autory článků z ČČM, HČ (= Hlasatele českého) a Kroku: AJg — Ant. J. Jungmann; Am — K. Amerling; Bran — V. Branžovský; Chmský — J. K. Chmelenský; Koll — J. Kollár; KPr — K. B. Presl; Malý — J. B. Malý; Michl —

valy, *k odstranění cizojazyčníkův od řek a vyznačení mezí* Římané všudy zdělávali (ŠafStar 419) // ... *aby odstranili cizojazyčníky od řek* a *vyznačili meze* ...

Výběrem substantivních kondenzátů místo nabízejících se souznačných větných schémat snižuje se sice dynamičnost projevu a zvyšuje se složitost větné stavby, ale projev nabývá větší výrazové hutnosti a sevřenosti. Můžeme to ukázat na jedné větě ze Šafaříkových Starožitností: Teprva *po dokonalém vyjasnění původu Slovanův* a *odkrytí prvotních sídel jejich v nejstarší historické době* bude možné *k vypsání jejich dějin a národních starožitností* s prospěchem přikročiti (23). Substantivních kondenzátů užívá především odborný styl, protože je to výhodný prostředek k dosažení vztahové hutnosti, nezbytné k vyjádření složitých vztahů ve sdělovaných myšlenkových celcích.[4]

Doklady o uvědomělém užívání substantivních kondenzátů najdeme již v právních a filosoficko-teologických památkách 2. pol. 14. stol., ale rozvinutí tohoto kondenzačního schématu spadá až do období humanistického. V obrozenských odborných textech je pak jeho užívání zcela běžné. V dalším vývoji odborného stylu se tendence k substantivní kondenzaci neustále posiluje, což je způsobeno mimo jiné ústupem konstrukcí přechodníkových a příčestních, které vzhledem k souznačným schématům větným také plnily kondenzační funkci.

Nejčastěji do konkurence s větou (obyčejně vedlejší) vstupuje substantivum dějové. Pokud se v konkurenční dvojici s větným schématem objevuje substantivum nedějové, je takový substantivní kondenzát sémanticky chudší než souznačná věta. Lze to doložit tímto příkladem; *Za příčinou potravy* tak rozdílné člověku možná bylo všechny končiny zemské osaditi (AJg Krok 2/2 269). // *Protože se* člověk *živí potravou* tak rozdílnou, mohl všechny končiny zemské osaditi.

V některých případech se ke konkurenční dvojici substantivní kondenzát // věta (obyčejně vedlejší) připojuje jako třetí výběrová možnost konstrukce infinitivní.[5] Protože se infinitivu v době obrozenské užívalo nad dnešní rozsah, setkáváme se s ním i tam, kde bychom ho podle dnešního stavu jazyka nečekali.[6] Tak např. neobvykle užívá kondenzační infinitivní konstrukce J. Sv. Presl místo vedlejší věty účinkové a účelové:

... v chamu mužském zdravém jest náramné množství prvoků živých, ze kterých jediný jest tak šťastný, za zbydlení do matečníka *vniknouti* a tam *se vyvinouti* v plod (PrSsav 35; dnes bychom účinkový vztah vyjádřili větně: tak šťastný, *že vnikne* a *vyvine se*). — Pravdy jednoho neb druhého smejšlení *dojíti*, následující jsme udělali zkouškby (BerPrRost 118; srov. běžné schéma větné: *abychom* pravdy *došli*, udělali jsme...)

Všechny tři souznačné prostředky lze doložit na této trojici výpovědí:

J. Michl; Nej — J. Nejedlý; Pal — Fr. Palacký; Purk — J. Ev. Purkyně; Rčka — A. Rybička Skutečský; Rieg — Fr. L. Rieger; Ryba — J. A. Ryba, Smet — F. J. Smetana, Staň — V. Staněk; Šaf — P. J. Šafařík, Šemb — Al. V. Šembera; Tomsa — Fr. Tomsa; Voc — J. Er. Vocel.

[4] Viz k tomu J. Filipec, *Rozbor odborného stylu a jeho vnitřní diferenciace*, SaS 16, 1955, s. 46n.

[5] O konkurenci infinitivu a substantiva verbálního se zmiňuje už J. V. Rosa v *Čechořečnosti* (1672), s. 175, 179 aj.

[6] Soudobé gramatiky doporučovaly nahrazovat tyto infinitivy schématem vedlejší věty. Např. J. Dobrovský píše: „Die Deutlichkeit fordert gar oft im Böhmischen die Umschreibung des Infinitivs durch že oder *an. Tu milost najíti sebe ubezpečuji*, wie Kadlinský schreibt, ist undeutlich. Es soll heißen: *že tu milost najdu, sebe ubezpečuji*" (*Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*, Praha 1809, s. 389). J. Sl. Tomíček varuje před napodobováním němčiny, kde se infinitivu užívá ve větším rozsahu než v češtině (*Česká mluvnice*, Praha 1850, s. 244).

Potřebné vlastnosti allegorie jsou: skutečná podobnost protiobrazu, a snadnost jej *pochopiti*... (JgSlst² 155). // Líh vinný pro snadnost *k oddýmání* nedá se teplem velmi truditi... (BerPrRost 20). // ... [sedmileté děti] nemají v tom potřebnou zběhlost a snadnost, *aby* slova vezdy *spojovali* s jejich významy (Staň ČČM 20 763).

Souznačné dvojici infinitivní kondenzát // vedlejší věta jsem věnoval pozornost v jiném článku.[7] Zde jenom poznamenávám, že volba z této dvojice není tak důležitá pro syntaktickostylistickou charakteristiku obrozenských odborných textů, jak je tomu při konkurenci mezi kondenzátem substantivním a větným schématem.

2. Poměrně řídké jsou doklady na to, že substantivní kondenzát soutěží s větou hlavní. V těchto případech má sice substantivní kondenzát formu větného členu podřadného, ale vyjadřuje zřetelně vztah souřadný. Tento rozpor mezi formou a vztahovou platností zjišťujeme především u dosti hojně doloženého doplňovacího instrumentálu s předložkou *s*, kterému odpovídá souznačná věta spojující se s předcházející větou v souvětí slučovací, popř. odporovací (omezovací):

K vysvětlení toho [= vzdělanosti Slovanů] dosti budiž zde na některé hlavní a rázné tahy jejich mravní povahy a domácího života poupomenouti, *s odkázáním* podrobného o předmětu tomto rozjímání k jinému místu (ŠafStar 434). — Peněžná manství zaznamenána jsou ve zvláštním kvaternu čísla 127, a emphyteusis též, a sice v kvaternu 128 *s* ouplným *vyznamenáním*, jakým způsobem povstala (Chmský ČČM 6 207). — [Dobrovský] zpoléhaje na svou neobyčejnou paměť, nejvíce holá slova *s přidáním* někdy auktora, někdy jen věku zaznamenal (JgSlk I str. 4). — Řeč výše se povznese, *s ušetřením však* srozumitelnosti... (MalýSlst 95).

Spíše s větou hlavní než vedlejší soutěží substantivní kondenzáty s předložkami *krom(ě) čeho* a *mimo co* (řídčeji *čeho*). Významu obou typů substantivních kondenzátů odpovídá věta účastnící se souvětí slučovacího nebo věta tvořící součást souvětí stupňovacího. V obrozenských odborných textech se však kondenzačních konstrukcí s předložkami *krom(ě)* a *mimo* užívá poměrně zřídka:

K bezpečnému předejití cholery potřebí, *kromě uvarování se* příčin již dotčených, také pilný a ustavičný pozor na sebe a na předchůdce její (Ryba ČČM 6 103). — K dokonalosti verše, *krom* náležitého *vyplnění* časového formuláře příslušnými syllabami, se vyhledávají přestávky (ŠafKrok 1/3 2—3). — Ouplné vypsání starožitností slovanských má v sobě obsahovati, *mimo vyskoumání* původu národu tohoto, nejdávnější jeho historii jak zevnitřní tak vnitřní... (ŠafStar 4).

3. Kromě výše uvedených případů vstupuje substantivní kondenzát zpravidla do konkurence s větou vedlejší. Vyjadřuje však vztah hutněji než vedlejší věta a je také s řídící částí věty spjat těsněji než věta vedlejší se svou větou řídící. Oba prostředky — substantivní kondenzát i vedlejší věta — jsou ovšem jak svým významem, tak i svou formou nesamostatné. Naproti tomu hlavní věta, i když svým významem vstupuje do podřadného vztahu s jinou větou hlavní, zachovává si formální samostatnost. Proto je třeba považovat ji vzhledem k substantivnímu kondenzátu za souznačný syntaktický prostředek vzdálenější, než je věta vedlejší.

Do výběrových dvojic substantivní kondenzát // vedlejší věta vstupuje jak věta obsahová, tak i příslovečná. Výběrové dvojice s vedlejší větou obsahovou odpovídají celkem dnešnímu stavu, jen frekvence substantivního kondenzátu je v obrozenském odborném stylu poněkud nižší než v odborném stylu dnešním. Přitom se však i v době obrozenské zřetelně projevuje tendence klást v odborných textech substantivní kondenzát na takových místech, kde by např. umělecký styl dal přednost vyjádření větnému, např.:

[7] *Konkurence infinitivních a substantivních kondenzátů v obrozenských odborných textech*, sborník k šedesátinám Fr. Kopečného, Olomouc 1970.

Kdy tedy někdo se vyznal *z nerozumění* tomu slovu [svědomí], upadl by v podezření nesvědomitosti ... (KlácDob 53) // ... *že nerozumí* tomu slovu ... — Amos ... hlásal ve svém Všeprobuzení nevyhnutelnou potřebu *polepšení se* celého lidského pokolení ... (Am ČČM 11 427) // ... *aby se* celé lidské pokolení *polepšilo* ... — Nemožnosti *přitažení* Litvanů v pozdější době buďto z polední Europy, buďto z Asie, do této vlasti zatatranské zde mnohými slovy doličovati nemíníme (Šaf ČČM 9 297) // ... že Litvané *přitáhli* do této vlasti zatatranské v pozdější době...

4. V novodobém vývoji spisovné češtiny pozorujeme obecnou tendenci vytvářet substantivní kondenzáty k vedlejším větám pro všechny vztahy. V jazykové praxi se totiž musíme často rozhodovat mezi vyjádřením členským a větným, třebaže máme na mysli tentýž vztah. Na volbu substantivního kondenzátu nebo naopak souznačné vedlejší věty z konkurenční dvojice kondenzát // vedlejší věta má v mnoha případech vliv kontext. Tak např. se při složité rozvitosti věty snažíme snížit počet rozvíjejících členů větným vyjádřením některého vztahu (obyčejně toho nejvolnějšího). Příklad můžeme vzít z textu Purkyňova: V třenovních zubech koňů, hlodavých a žuvounů, mezi kostovitou látkou a pravou kostí větší podobnost se nachází *z té příčiny, že* jako tato rourkami žilovatými *protknuta jest* (Krok 3/3 447). Kdybychom nahradili odkazovací výraz *z té příčiny* a obsahovou větu na něm závislou příslovečným určením příčiny *následkem stejného protknutí obou rourkami žilovatými*, vzrostla by složitost hlavní věty natolik, že by se značně ztížilo porozumění textu.

Ještě napjatější je situace co do rozvitosti v tomto souvětí: Voda n. p. v nádobě otevřené se vařící při nezměněném obyčejném tlaku povětří nikdá přes 80 stupňů R. horka nedosáhne, *jakkoli* silně *bychom* pod ní *topili* ... (Smet Krok 3/2 196). Místo přípustkové věty uvozené příslovcem *jakkoli* nabízí se substantivní kondenzát *přes jakkoli silné topení pod ní*. Tohoto konkurenčního prostředku však nelze užít ze dvou příčin: jednak by se věta ještě více zatížila větnými členy, jednak by se rušivě opakovala předložka *přes* ve dvou různých funkcích, měrové a přípustkové.

V jiných případech si zase kontext vyžaduje užití substantivního kondenzátu místo nabízející se souznačné vedlejší věty. Důvodem k tomu bývá především snaha zabránit přílišné složitosti souvětí a nezřídka i rušivému opakování téže spojky. K takovému opakování téhož spojovacího prostředku by došlo např. v následující výpovědi ze Šafaříkových Starožitností, kdyby se substantivní kondenzáty *k vyslání Pythea* a *pro lepší těch krajin vyšetření* nahradily vedlejšími větami se spojkou *aby:* Tento výnosný obchod [s jantarem] ... zavdal Massilianům příčinu *k vyslání* Pythea *pro* lepší těch krajin, odkudž ten drahocenný plod pocházel, *vyšetření* (90).

Pro charakteristiku obrozenského odborného stylu mají velký význam konkurenční dvojice substantivní kondenzát // vedlejší věta příslovečná. Ve shodě s rozmanitostí příslovečných vztahů nacházíme zde i značnou rozmanitost konkurenčních prostředků. Také rozdíly mezi odborným stylem obrozenským a dnešním jsou tu markantnější než v jiných výběrových dvojicích. Proto je třeba věnovat této otázce syntaktické souznačnosti zvláštní pozornost.

Při rozboru konkurenčních dvojic substantivní kondenzát // vedlejší věta příslovečná budeme postupovat podle běžného pořadí formálních prostředků, kterými vyjadřuje daný příslovečný vztah substantivum. Nejprve uvedeme pády prosté a pak pády s původními a starobylými nepůvodními předložkami.

5. Substantivní kondenzáty v pádech prostých

a) Z pádů prostých se konkurenčních dvojic vytvářených substantivním kondenzátem a vedlejší větou příslovečnou účastní jen instrumentál. Jeho základnímu významu prostředkovému odpovídá příslovečná věta uvozená spojovacím výrazem

tím, že (popř. *tím že*). Rozborem velkého počtu textů jsme došli k závěru, že obrozenský odborný styl užívá instrumentálového kondenzátu hojněji než odborný styl dnešní. Několik příkladů:

... [hodinový stroj] svým *pohybováním* čas na stejné částky rozděluje (ŠádHyb 54). — Velký podnět ke zdokonalení hvězdozpytu učiněn byl *zlepšením* světelských a měřičských strojů (Am ČČM 12 167). — V tomto důkaze dovozuje se nesmrtelnost duše *vycházením* ze zákona vší proměnnosti... (MarFil 259). — [Celtové] změnili, *vytlačením* Slovanův z Podunají za Tatry, načitě položení severních národův... (ŠafStar 388).

Některé instrumentálové kondenzáty nabývají sekundárního významu příčinného, a pak jim odpovídají vedlejší věty příčinné se spojkami *protože, poněvadž, ježto* apod. V užívání prostředkově příčinných instrumentálů překračuje obrozenský odborný styl dnešní úzus. Např.:

... v druhé polovici XIII století *působením* živlu německého proměny se děly zvláště *následováním* dvora královského a *příkladem* osob urozených (Voc ČČM 18 274). — Rychlým řemeslnictví (technologie) *rozšířením* bedlivá vznikla péče o vzdělání řemeslníků (Michl 9 180). — Mnohá těla znějí nestejným *roztahováním* a *stahováním* částic svých v horku a zimě... (SmetSíl 149).

Také instrumentálové kondenzáty se sekundárním významem podmínkovým se v obrozenském odborném stylu vyskytují častěji než v odborných projevech dnešních. Konkurují jim vedle prostředkových vět uvozených spojovacím výrazem *tím, že* věty podmínkové se spojkami *-li, jestliže* apod. Např.:

Z některého udalého ponětí mnohé znaky majícího, *vypouštěním* jednoho neb více znaků opět nové ponětí vzděláno býti může ... (MarLog 28).)— *Stanovením* dvou bodů stanoví se též dýlka přímky (SedMěř 6). — Ustavičným *přidáváním* tepla konečně hmota své skupenství proměňuje (PrLuč 39). — Což pak ale silnice se v pravdě stanou nepotřebné *založením* železnodrah? (Purk ČČM 13 89). — A však toliko přirozeným *vyvinováním* a *ušlechtěním* vlastností národních, nikoli pak *hyzděním* jich a *zavrhováním*, ušlechtění života docíliti se může (Voc ČČM 21/1 658).

Původní význam prostředkový se u instrumentálových kondenzátů v některých případech přehodnocuje ve význam zřetelový, kterému odpovídá souznačná zřetelová věta se spojovacím příslovcem *jak*. Také tohoto instrumentálového určení se v obrozenských odborných textech (zejména Šafaříkových) užívá nad obvyklý dnešní rozsah a není vyloučeno, že obrozenští autoři zde napodobují kondenzační konstrukci latinskou, totiž ablativ absolutní. Příklady:

... jazyk jejich [= Slovanů] v pořadí ostatních původních jazykův *usudkem* všech nepředsudných skoumatelův své zvláštní místo zaujímá (Šaf ČČM 8 29). — Tuto, *zdáním* naším, jediné pravou cestu i my zde nastoupiti míníme (ŠafStar 57).

b) Kromě instrumentálu se do konkurenční dvojice s vedlejší větou příslovečnou dostává genitiv, ovšem jen v ojedinělých případech. Má funkci časovou: ukončení jednoho děje uvádí jako předpoklad pro průběh děje druhého nebo pro vznik nějakého stavu. Proto ho můžeme chápat také jako podmínku následující činnosti nebo stavu. Při pojetí časovém se jako konkurenční prostředky nabízejí věty se spojkami *když, jakmile* apod., při pojetí podmínkovém věty se spojkami *-li, jestliže* aj. Tento časově podmínkový genitiv, který se dostal do češtiny zřejmě napodobením latinské konstrukce oblativu absolutního, je doložen jen ojediněle, a to především v starších pracích Preslových:

Dokonaného zurodnění chlupy scvrknouce na boky kalichu vnitřní se položíce mušce východ poskytují volný (BerPrRost 173). — Srov. podobný příklad bez dějového substantiva, ale se slovesným adjektivem: *Uzralého vajéčka* není více tekutiny žádné k pozorování (t. 178).

6. Substantivní kondenzáty v pádech předložkových

Daleko větší úlohu v syntaktické synonymice mají pády předložkové. Lze to vysvětlit jejich větší sémantickou specifičností, která právě umožňuje vyjádřit jednoznačněji obsah konkurenční věty příslovečné.[8] Co do sémantické specifikace vynikají ovšem nad předložky původní a starobylé nepůvodní nové výrazy předložkové povahy (např. *za příčinou* nebo *příčinou čeho, prostředkem čeho, pomocí čeho, ohledem čeho* aj.), ale jimi se zde zabývat nebudu, protože jsem o jejich sémantice a kondenzační funkci pojednal na jiném místě.[9] Abychom si učinili přehled o synonymice substantivních kondenzátů vyjádřených předložkovými pády, budeme postupovat podle vztahů, které označují. Vedle předložek původních zařadíme do souznačných řad i starobylé předložky nepůvodní, neboť ty se vlastně svou gramatickou funkcí nijak neliší od předložek původních.

a) Vztah slučovací

Celkem řídce se v obrozenských odborných textech vyjadřuje vztah, který je velmi blízký slučovacímu poměru mezi dvěma ději, předložkovým pádem *s čím*. Podřadná forma vyjádření naznačuje, že kondenzovaný děj má průvodný charakter vzhledem k ději označenému přísudkovým slovesem, a že tedy jde o vyjádření jisté průvodné dějové okolnosti. Její determinační funkce je ovšem tak slabá, že se k tomuto kondenzátu nabízí jako dekondenzovaný prostředek věta hlavní spojená do slučovacího souvětí. Do dnešní češtiny, zejména do jejího odborného stylu, frekvence tohoto prostředku značně vzrostla. Příklady z obrozenské odborné literatury:

Zapovězeno klekati před J. C. M. *s tím doložením*, že ta pocta bohu náleží (JgHist[1] 474). — Výčet památek, z nichž doklady mé váženy, v poznamenání podávám, *s poukázáním* v závorkách, jaké časové formy se v kterém z nich nacházejí (Šaf ČČM 21/1 144). — Nejprvé byl schopný hotovitel věcí potřebných vybídnut od jiného, aby pro něj tutéž potřebu zhotovil, *s navržením*, co mu za takový výrobek dáti chce (Bran ČČM 24 19). — Pro snadnější porozumění postaral jsem se o stručné a jak možná ouplné obrazy předmětů pitevních *s* potřebným *vysvětlením* pod názvem ... (StaňPit 9).

b) Vztah časový

Obrozenské výběrové dvojice předložkový kondenzát s časovým významem // vedlejší věta časová neliší se v podstatě od výběrových dvojic běžných v dnešní češtině. Tendence odborného stylu k syntaktické kondenzaci způsobuje, že frekvence časových určení s předložkovým pádem dějového substantiva je v odborných textech vyšší než v textech uměleckých, ale veskrze jde o určení netypická pro odborné vyjadřování.

Pro vztah současnosti jsou hojně doloženy předložky *při čem, za čeho*, poměrně řídce se pak vyskytuje předložka *s čím*. Všem těmto předložkovým pádům odpovídá nejčastěji věta časová se spojkou *když*. Uvedené předložky se ovšem při témž základním významu liší sémantickými odstíny; u předložky *při čem* se časový vztah spojuje s představou časového rámce, do kterého se umísťuje přísudkový děj; u předložky *za čeho* vystupuje do popředí časový vztah okolnostní, přičemž se předpokládá jisté jeho trvání; předložka *s čím* pak ukazuje především na paralelnost průběhu

[8] Obecnou funkci předložek dobře vystihuje Fr. Kopečný: „V předložkách má jazyk nástroj na vyjádření vztahů jemnější nežli v pádových tvarech. Předložka je sémanticky i formálně dosti samostatná a je elementem tak jednoznačným a jasným jako aglutinační morfém" (*Základy české skladby*, Praha 1962, s. 57).

[9] Viz čl. *Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině*, Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, s. 153n.

dvou dějů. Všechny tři předložky mají sklon přecházet do významu podmínkového, takže někdy lze stěží rozhodnout, zdali jde ještě o vztah časový, či už podmínkový. V poobrozenském vývoji spisovné češtiny vzrostla poněkud frekvence předložky *při čem* na újmu předložky *za čeho*, třebaže i tato předložka zůstala běžným výrazovým prostředkem. Předložka *s čím* se ani v poobrozenském vývoji spisovné češtiny nestala typickou předložkou pro vyjadřování časových vztahů.

Pro předložku *při čem* není třeba uvádět hojnější doklady, protože se na jejím časovém nebo časově podmínkovém významu v poobrozenském vývoji spisovné češtiny celkem nic nezměnilo. Čistě časový význam má např. v této větě: *Při* prvním *výslechu* Jeronym všem udáním, písemně proti němu předloženým, odpíral... (TmkUn 182). Její význam však hojně přechází ve význam časově podmínkový: ... ve prodleném času, *při* rozšířenější *známosti* zřídel, lepším *výkladu* jednotných svědectví a dokonalejším *vyložení* historie pobočních kmenův, i naše starožitnosti v nejednom ohledu k většímu stupni jistoty a plnosti přivedeny budou ... (ŠafStar 427).

Předložka *za čeho* je v době obrozenské značně oblíbena ve významu současně trvající okolnosti. Také ji není třeba hojněji dokládat, protože se na jejím užívání — kromě jistého poklesu poměrné frekvence — v poobrozenské češtině nic nezměnilo. Uvedeme jen dva příklady, první s významem časovým, druhý s časově podmínkovým: *Za* Španielského *panování* byla tato pohraniční krajina Mexika docela pustá ... (Malý ČČM 16 65). — Tyto díly [obplodí] *za rozvíjení* a *zdokonalování* vaječek se zveličují... (PrRost 141).

Předložka *s čím*, vyjadřující časový paralelismus, je doložena poměrně řídce, např.: Asi v polovici 9ho stol., *s vyhynutím* rodu Popelova a *dosednutím* na panovnickou stolici Piastovice Semovita, počíná na obloze historie polské jasnější světlo se šířiti (ŠafStar 722).

Pro vztah následnosti určitého děje po jisté skutečnosti užívá čeština obrozenská stejně jako dnešní předložkového pádu *po čem*, s nímž je souznačná časová věta se spojkou *když*. Substantivní kondenzát vyjádřený touto předložkou je hojně doložen zvláště v projevech odborných, ale není mu uzavřen ani styl umělecký, ba ani hovorový. Vedle základního vztahu časového tu proniká v závislosti na obsahu výpovědi slabší nebo silnější odstín podmínkový. Můžeme to ukázat na čtveřici dokladů, z nichž první vyjadřuje jen vztah časový, ostatní v rostoucí míře i vztahový odstín podmínkový:

Vévodský titul panovníkův, *po upevnění* mocnářství skrze Přemysla Otakara I, v dědičné království proměněn (PalDěj I/1 16). — ... *po* dokonalém *odstranění* vší pochybnosti s této strany [o národnosti Venedů] ... a *po dokázání* slovanskosti dřevních Venedův..., platnosti a závaží svědectví tohoto [= Tacitova] v naší příčině nic více v cestě leženi nemůže (ŠafStar 101). — O čnělce a blizně jsme již položili, že *po* vykonaném *zúrodnění*, jsouce díly zbytečné, padají (PrRost 141). — ... poznáme, jak krušno jesti *po odstranění* pomoci zraku v této temnotě pevně určiti místa zvuku každičkého... (Purk ČČM 14 360).

Typickou konkurenční dvojici s významem časového předcházení určitého děje před jistou skutečností tvoří předložkový pád *před čím* a časová věta se spojovacími výrazy *před tím, než; dříve než* (obroz. též *prvé než*) apod. V rozsahu užívání předložky *před čím* se čeština obrozenská neliší od dnešní, pokud však jde o funkční styly, je v odborném stylu její frekvence větší než ve stylu uměleckém. Příklady:

Sáček klový jest sklípek jadérkový, který již *před zúrodněním* v poměru více se zvětšuje (PrRost 138). — Není pochyby, že Slované již ve prastaré době, dávno *před vystoupením* jejich z prvotních sídel měli své zvláštní zákony a práva... (ŠafStar 434).

c) Vztah příčinný

Pro vztah příčinný jsou jako kondenzační prostředky hojně doloženy předložkové pády *pro co, za čím*, jimž odpovídá vedlejší věta příčinná se spojkou *protože, poněvadž* aj. Dále sem patří předložkové pády *z čeho, od čeho* se základním významem původovým a *skrze co, s čím* se základním významem prostředkovým. V poobrozenském vývoji vymizel v příčinné funkci předložkový pád *za čím* a puristickými zákazy byla ze spisovného jazyka téměř vymýcena předložka *skrze co*. Předložka *s čím* byla v prostředkově příčinném vztahu sporadická již v době obrozenské. Pokud jde o předložky *z čeho, od čeho*, které označují jeden děj jako východisko nebo původ jiného děje, má v době obrozenské větší frekvenci jen předložka první. V dalším vývoji se pak oblast užívání obou předložek ještě zúžila. Zachovala se tedy v plném rozsahu jen předložka *pro co* a na újmu všech ostatních původních předložek vyjadřujících základní vztah příčinný vzrostla frekvence předložek nepůvodních, z nichž některé se rozšířily teprve v poobrozenském vývoji spisovné češtiny.

Typická pro vztah příčinný je předložka *pro co*, která se běžně vyskytuje ve všech stylech spisovné češtiny v době obrozenské i dnešní. V odborných textech obrozenských je hojně doložena zvláště ve spojení se substantivy označujícími zpředmětněnou vlastnost a se substantivy dějovými. V odborných projevech dnešních se sice také hojně spojuje s těmito substantivními typy, ale často jí zde konkurují jednoznačnější předložky nepůvodní. Několik příkladů z obrozenské odborné literatury:

Platík *pro stálost* v ohni a *neporušitelnost* přemnohými hmotami výborně se hodí k dělání rozličných nástrojů chemičných a fyzičných (PrNer 108). — ... každá částečka *pro* volnou *hnutelnost* svou tahu tíže následovati musí ... (SmetSíl 80). — Budova skleniny málo dotud známa byla ano skoro nic, buď *pro obtížnost* jejího zpytování, buď *pro zanedbání* a *přestání* na povrchní toliko známosti o předmětu tomto (Purk Krok 3/3 437). — *Pro* rozličné *chování* chemičné a spolu rozličné *srovnání* prvkův nezdá se, že [žehel] náleží k jednoduchým nerostům (PrNer 451).

V dosti značném rozsahu se v obrozenském odborném stylu užívá takových příčinných určení s předložkou *pro*, v nichž vlastní příčina vězí ve slovesném adjektivu určujícím předložkový pád:

Outokům živočichů [rostliny] *pro zbavenou volnost* nemohou odolati (BerPrRost 189). — ... pole zřecí se zužuje, a spolu, *pro umenšené množství* paprsků do oka přicházejících, jasnost předmětu se umenšuje... (SedPřír II 133). — [Luskovina] sama sebou, stojíc 24 hodiny v teple 15—20 °C. srážuje se *pro zplozenou kyselinu* mlékovou (PrRost 34).

Dosti hojně je v obrozenských odborných textech zastoupen v příčinné funkci předložkový pád *za čím*; pojí se nejčastěji jako předložka *pro co* se substantivem označujícím zpředmětněnou vlastnost nebo děj. V poobrozenském vývoji byl tento prostředek nahrazen předložkou *pro co* nebo některou novou předložkou nepůvodní (*následkem, vlivem čeho* apod.) nebo vedlejší větou příčinnou. Co do příčinného významu byla předložka *za čím* téměř totožná s předložkou *pro co:*

... [kejla] se přihoditi může i *za* přirozenou jistou *slabostí*... (AJgKůň 188). — Nemůže idylla velikého obsahu býti *za prostotou* vztahův člověctva k přírodě... (JgSlst² 130). — ... bez mařeni drahé chvíle vykonání pomoci předsevzíti máme, by snad *za odkládáním* naším dítěte i matky smrt nepřechvatla (AJgÚv 163). — Nemožno však vůbec určiti, co by pod obzorem všeobecným leželo *za* rozličným *naměřováním* a *cílem* všelikého člověka (MarLog 132). — ... později, dávno před narozením Kristovým, *za vtlačením se* cizího národu Guttonův čili Gothův v prostřed Venedy, břehy jantarové již byly utraceny... (ŠafStar 92). — ... působení zajisté a trpení jeho [= zvířete] roztracuje se po jednotlivostech světa tělesného, *za* přírodními *popudy*, založenými původně na zákonech přitahavosti a odpudivosti (Pal ČČM 1/1 99).

Předložkové pády *z čeho, od čeho* realizované na dějových substantivech mají základní význam původový, který se obyčejně umísťuje do rámce obecnějšího vý-

znamu příčinného. Soutěží s nimi vedlejší věta se spojovacími výrazy *z toho* (*od toho*), *odtud*, *že*, popř. věta příčinná se spojkami *protože*, *poněvadž* aj. Hojněji je zastoupena ve spojení s dějovými substantivy jen předložka *z čeho*, kdežto *od čeho* se uplatňuje velmi řídce. V poobrozenském vývoji odborného stylu jejich frekvence dále klesá. Zřetelný původový význam má předložkový pád *z čeho* např. v těchto dokladech:

Z přímočárného *prostraňování* světla pocházejí také obrazy světelské čili optické ve prostoru temném... (SmetSil 163). — Dějinám Aegyptčanův, Řekův, Římanův aj. neméně světla přibývá *z vyšetřování* země od nich druhdy obydlené a do dnes nesčíslnými zbytky jejich působení pokryté, nežli ze knih souvěkých dějepiscův (ŠafStar 414).

Obecnější příčinný význam této předložky lze doložit příkladem, ve kterém jsou do dvojnásobného příčinného určení vylučovacího spojeny předložkové výrazy *za čím* a *z čeho*: To cítí obzvláště ten, který *za povoláním* svým, anebo *z lásky* ku přirozenému jazyku v něm psáti, řečňovati, a sličněji pohybovati se má i chce (JgSlk I str. III).

Předložka *od čeho* s dějovým substantivem vyjadřuje původový význam zřetelněji než předložka *z čeho*, ale v obrozenských odborných textech se vyskytuje velmi řídce. Příklad: . . . houžve tyto nazývají se *od sloučení* slukami (Mens ČČM 18 94).

d) Vztah prostředkový

Zvláštní pozornosti si tu zasluhuje starobylá nepůvodní předložka *skrze co*. O jejím prostředkovém významu svědčí možnost nahrazovat ji souznačnou větou prostředkovou se spojovacím výrazem *tím že*. Často však nabývá významu příčinného a pak je jejím střídným prostředkem vedlejší věta příčinná. Sklon vstupovat do konkurenční dvojice s vedlejší větou prostředkovou nebo příčinnou mají především spojení se substantivem dějovým.

Předložka *skrze co* je v obrozenském odborném stylu hojně doložena, ale v poobrozenském vývoji spisovné češtiny jí neustále ubývá vlivem nesprávných puristických zásahů. Na její místo nastupují různé prostředky souznačné: intrumentál, předložka *pro co*, nepůvodní předložky *následkem*, *v důsledku*, *vlivem*, *(s)pomocí čeho* aj., vedlejší věta prostředková nebo příčinná. V dnešním spisovném jazyce se jí v prostředkovém a příčinném významu užívá jen zřídka, ale ve značném rozsahu se udržela v jazyce hovorovém a v nářečích.

Protože u kondenzačních výrazů s předložkou *skrze co* je přechod od původnějšího významu prostředkového k sekundárnímu příčinnému celkem plynulý, seřadíme příklady tak, abychom ukázali postupné přehodnocování významu prostředkového v příčinný:

Poznáš pak velikost pánvice *skrze vyšetřování* (AJgUm 16). — To vystavení státi se může ... *snížením* důležitého a vážného děje *skrze zlehčení* osob, *skrze* trefné *obrazy*, nevzdělanou *mluvu* (JgSlst[1] 53; srov. výrazovou disimilaci dvou na sobě závislých prostředkových určení *snížením skrze zlehčení*). — Obecná víra ... jen v příhodnějším čase *skrze* nenáhlé *pokračování* plemene člověckého k dokonalosti se šíří a v obecnou víru obrací (MarFil 33). — *Skrze pohybování* těch ohnivých částeček vznikne teplo (Nej HČ 3 326). — [Slované] vítězili udatenstvím, ale tratili ovoce svého vítězení *skrze rozdrobení* sil a *neshodu* mezi rozličnými kmeny ... (JgHist[1] 1). — V postupu času ale, *skrze pomíšení se* všelikých rodů [germánských] buďto mezi sebou, buďto s národy cizími rozdílové tito [v jazyce] všelijak se proměnili (Pal ČČM 6 273).

Jen v ojedinělých případech je prostředkový, popř. prostředkově příčinný vztah vyjádřen instrumentálem dějového substantiva s předložkou *s*: Kritikové nedoučení, spoléhajíce na nesrozuměné výpovědi Aristotelovy, nemohli již, *s odřeknutím se* vlastního smyslu, jalovějšími se státi (Pal Krok 1/4 37).

e) Vztah podmínkový

Výrazovými prostředky kondenzovaného vztahu podmínkového jsou předložkové pády *při čem, za čeho, s čím, po čem, za čím*, souznačné s vedlejší větou podmínkovou. Funkce podmínková se u nich vyvinula z původní funkce časové, jak o tom svědčí množství případů pomezních, kde lze stěží rozhodnout, mají-li ještě funkci časovou, či již podmínkovou.

Podmínku, na jejíž současnou realizaci je vázán průběh přísudkového děje, vyjadřují předložky *při čem, za čeho, s čím*. Nejhojněji je v této funkci doložena předložka *při čem*, která má i dnes největší frekvenci. Několik příkladů:

... v noci zdá se komu, že ohnivého muže vidí, an to *při* bližším *dohlednutí* [> *za* bližšího *dohlédnutí*] tlelá vrba jest (MarLog 173 > Fil 169). — ... [bez posiční délky] *při opuštění* přízvuku, žádnou jinou prozodyi vytvořiti možné není (HněvZl 138). — Domnění to, na první pohled nenepodobné, *při* bedlivém *zpytování* tratí všecku cenu a platnost (ŠafStar 42). — *Při pohybování* stejně zrychleném jest rychlost těla právě tím větší, čím déle ono se pohybuje (SmetSíl 25).

Třebaže v prvním dokladě na předložku *při čem* je provedena autorská úprava ve prospěch předložky *za čeho*, vyskytují se kondenzované podmínkové výrazy s předložkou *za čeho* jen velmi řídce a dnes se s nimi setkáváme celkem ojediněle. Vedle dokladu obsaženého v autorské úpravě Markovy Logiky můžeme uvést ještě doklad z Presla: Každý rod ústrojí musí míti své vlastivé uzpořádání částic a ty zase osoblivé povahy; toliko *za neproměnění* těch výmínek může moc životní stejným způsobem činiti (Ssav 4).

Řídce jsou doloženy kondenzované podmínkové výrazy s předložkou *s čím*, ale jejich podmínkový význam není jednoznačný; lze je chápat i jako určení omezovací, např.:

S vymíněním těchto částečných vpádův, tuším, že historie o tom dostatečné svědectví vydává... (ŠafStar 388). — Že všecko skutečné spolu i myslitelno jest, *s nadesláním* myslící jistoty, nedá se popírati ... (MarFil 282). — Z této summy připadá ... na Charváty (*s připočtením* polovice obyvatelů Hlohoveckých) 6171 duší (Šemb ČČM 19 165).

Také kondenzovaný předložkový výraz *po čem* s dějovým substantivem má základní význam časový: vyjadřuje následnost přísudkového děje po ději obsaženém v předložkovém výrazu. Význam podmínkový, a to předběžně podmínkový, je sekundární. Protože to, co bylo řečeno o předložce *po čem* ve vztahu časovém, platí i pro případy vyjadřující vztah předběžně podmínkový, omezíme se jen na jeden typický příklad: *Po objevení* a *vyznačení* prvotních sídel národův slovanských v době před velikým jejich stěhováním snáze již bude vysvětliti sobě náležitě to náhlé jejich vystoupení a rozvodnění se po vzdálených i obšírných krajinách Evropy... (ŠafStar 449).

Jako vyjádření podmínky lze pojímat i některé případy s předložkovým pádem *za čím*. Z původního významu předložky by vyplývalo, že jde o podmínku předběžnou, ale doklady svědčí spíše o vztahu časové paralelnosti mezi podmínkou a přísudkovým dějem (stavem). Poznamenejme, že předložka *za čím* s podmínkovým významem se v obrozenském odborném stylu uplatňuje jen velmi řídce a že více dokladů poskytují jen texty bratří Preslů. V poobrozenském vývoji spisovné češtiny pak zanikl její podmínkový význam spolu s významem příčinným, s nímž byl ostatně vždy v jisté souvislosti. Několik příkladů:

Protož můžeme i *za klíčením* semen chuť i zápach vinný a sladký obadati (BerPrRost 118). — ... *za rozkladem* kyzu nebo siričníka železového vždy vyvýšení teploty, anobrž zanícení se nalezá... (KPr Krok 1/1 90). — ... *za užíváním* siry v řečených způsobech úkazy zlé od ní odvoditelné vynikají (KPr Krok 1/1 93).

f) Vztah přípustkový

Členská přípustka vyjádřená předložkovým výrazem, která tvoří jako kondenzát konkurenční dvojici s vedlejší větou přípustkovou, je v obrozenské odborné literatuře doložena poměrně řídce. Vzhledem k hojné frekvenci kondenzátů v jiných vztazích, zejména účelovém a podmínkovém, je to překvapující. V poobrozenském vývoji spisovné češtiny, zvláště jejího stylu odborného, frekvence kondenzované přípustky značně vzrůstá na újmu vedlejší věty přípustkové.

Přípustkový vztah vyjadřují předložky *přes co, při čem, krom(ě) čeho, s čím.* Předložka *přes co* s dějovým substantivem je doložena kupodivu řídce, třebaže dnes je to nejběžnější prostředek pro kondenzování přípustkového vztahu. Naproti tomu se proti době obrozenské poněkud omezil rozsah užívání předložky *při čem* (ve prospěch předložky *přes co*) a zanikl přípustkový význam starobylé nepůvodní předložky *krom(ě) čeho.* Předložka *s čím* v přípustkovém vztahu je celkem ojedinělá jak v době obrozenské, tak i v době dnešní. Souznačným prostředkem větným ke všem uvedeným kondenzátům je vedlejší věta přípustková se spojkami *ačkoli, třebaže, jakkoli* aj.

Přípustkový význam předložky *při čem* je zřetelně doložen např. v tomto souvětí: Stroj spořádati není nic jiného, nežli stroj tak zříditi, aby *třebať při proměňování* síly, *předce* stejný běh podržel ... (SedPřír I 98). Spojovací dvojice *třebať — předce* vyjadřuje zde explicitně přípustkový vztah mezi dějem *proměňování síly* a dějem přísudkovým. Velmi často se přípustková funkce předložkového výrazu *při čem* zdůrazňuje zájmenem *všechen* (a jeho variantami), a to obyčejně ve spojení s odkazovacím zájmenem *ten(to)* nebo s přivlastňovacím zájmenem *svůj.* V některých případech je pak přípustkový vztah dotvrzen užitím příslovce *nicméně* nebo *přece* po předložkovém výrazu. V předložkovém kondenzátu *při čem* s významem přípustkovým bývá častěji než dějové substantivum podstatné jméno označující zpředmětněnou vlastnost. Jako střídný prostředek dekondenzovaný se v těchto případech nabízí především spojka *jakkoli.* Několik příkladů:

Při všem tom nesmírném rozptýlení kmenův a národův tohoto plemene [= indoevropského] po Asii a Evropě řeči jejich vždy jakousi původní a zvláštní příbuznost mezi sebou jeví (ŠafStar 28). — ... *při vší své náklonnosti* ku pokojnému životu a mírným zaměstknáním nebyli dřevní Slované k umění válečnému naprosto nezpůsobní... (ŠafStar 428). — Poskytlať jim [příroda rostlinám] nesmírný potomstva počet, takže *při vší záhublivosti nicméně* pokolení jejich napořád se zachovávati může (BerPrRost 189). — *Při vší této mnohostrannosti předce* nikde nenalezáme morfologický poměr rostlinstva k říši minerálů... (Am ČČM 12 330).

Předložka *krom(ě) čeho* je v přípustkovém vztahu doložena jen ojediněle, a to u J. Sv. Presla: V tomto čase [= čtvrtohorním] ani opic ani člověka nebylo, neboť *kromě všeho* pilného *skoumání* nelzelo ostatkův jejich naleznouti (Ssav 50). — *Kromě* těch *obzvláštností* a často *nepříhodností* vzrůstu, *nicméně* takové končiny svými jsou obdařeny rostlinami (BerPrRost 106).

Ojedinělý je také přípustkový význam předložky *s čím:* Hrdina v boji s okolnostmi buď podléhá osudu *se vším* úsilným *snažením* svým, anebo pod ochranou prozřetelnosti velikého cíle svého dochází (MalýSlst 103).

g) Vztah účelový

Ze všech konkurenčních dvojic substantivní kondenzát v pádě předložkovém // vedlejší věta příslovečná je nejhojněji zastoupen kondenzát ve vztahu účelovém. V obrozenských odborných textech jsou ve významu účelovém bohatě doloženy předložky *k čemu, na co, pro co;* vedle nich se poměrně řídce uplatňuje starobylá nepůvodní předložka *dle čeho.* Předložky *k čemu, na co, pro co* lze v mnoha případech libovolně zaměňovat, aniž se změní smysl výpovědi nebo poruší ustálenost vyjádření. Jen

v některých spojeních (zejména s předložkou *na*) je užívání předložky frazeologicky ustáleno. V dnešní češtině se proti době obrozenské poněkud rozšířil rozsah užívání předložky *k čemu* a *na co* na újmu předložky *pro co* a předložka *dle čeho* v účelovém významu vůbec zanikla.

Právě na substantivním vyjadřování účelového vztahu můžeme přesvědčivě prokázat tendenci odborného stylu k syntaktickému kondenzování výpovědí. V některých obrozenských textech zacházejí autoři do krajnosti a užívají substantivních kondenzátů i v takových účelových určeních, kde si kontext vyžaduje účelovou větu.

Nejhojněji se v účelové platnosti setkáváme s předložkou *k čemu*. Její souznačnost s vedlejší větou účelovou je přímo doložena v tomto souvětí Tomsově: ... vnitřní měká kožka [nosu] neustále kal vypryskuje, dílem *k čištění* těla, dílem a zvláště, *aby se* žilny *zachovaly* vlhké, a povětří *aby* jim *nemohlo ubližovati* (HČ 3 394). Několik jiných příkladů:

... *k vyslovení* dvou liter více času potřebuji, než *k vyslovení* jedné (ŠafPalPoč 61). — *K obdržení* celého obvodu zapotřebí jenom jednu stranu řádného mnohohrana věděti (SedMěř 158). — *K rozeznání* dvou kysličníkův posledních přidej do roztoku obojetného amonyon (PrNer 61). — *K rozeznávání* nerostů potřebují nerostopisci mnoho znaků ... (StaňPřír 436). — Tyto důvody a okoličnosti tuším dostatečné jsou *k obraně* Slav a *ku přesvědčení* každého nepředpojatého ... (KollSláva 144). — *K polehčení* dobývání kořene jak kvadrátního, tak kostkového, prospěje toto určení kvadrátů a kostek prvních devět přirozených počtů (VydArit 110) — *K ulehčení* pohybování srdečního a *k odpírání* spojení jeho [= srdce] se srdečníkem, nalezá se v něm pára čistá ... (AJg Krok 2/2 292).

Také předložka *pro co* je velmi hojná, třebaže nedosahuje frekvence předložky *k čemu*. Doložíme ji několika charakteristickými příklady:

Znamení, že se dvě velikosti *pro srovnání* arytmetycké vespolek přirovnávají, jest ÷ (VydArit 148—149). — *Pro vyvarování* takovým omylům jest rádno namáhati všemožně svou pozornost... (MarLog 175). — *Pro* lepší *porozumění* popisu jmen těchto [= stč. osobních a křestních] zdá se, že některá poznamenání nebudou veskrz nepotřebná (Pal ČČM 6 68). — ... jenom *pro* pohodlnější *poznání* jeho [= moře] rozeznáváme rozličně pojmenované oddíly (ZapVšeob I 51). — V naší vlasti v posledních letech mnoho *pro zlepšení* a *stavení* nových silnic bylo učiněno... (Rieg ČČM 24 201). — Především *pro ujití* nedorozumění poznamenati musíme, že ... (ŠafNár 134). — ... my, *pro uvarování* častého opakování, ... zvláště k tomuto Rudolfovu majestátu jsme hleděli (Rčka ČČM 21/2 164).

Na třetím místě co do frekvence se umísťuje předložka *na co*, ale to neznamená, že se jí užívá zřídka. Bývá někdy frazeologicky vázána, jak je tomu např. ve spojeních se substantivy typu *uvítaná:* ... nebudeť nezajímavé, stopovati sídla někdejších Slovanů v Dolních Rakousích *na osvědčenou* jich hlubokého tam zakořenění ... (Šemb ČČM 18 537). V četných případech je však užití předložky *na co* jen náhodným výsledkem volby jedné ze dvou nebo ze tří výrazových možností, které se autorovi nabízejí (*na co* // *k čemu* // *pro co*), např.:

Rusové tlumočí teorii slovem: umozrenie; užil jsem podobného skladu *na vyslovení* pojmu, co vůbec se nazývá: reflexion, umoobrat (čili umovrat?), obrácení umu na předmět (Purk ČČM 11 196). — Rolník si učiní *na poznání* své ornice šlemní prubu proplavováním... (AmLuč 9). — V důležitostech vnitřních ... vláda občanům písemnosti vydává, jednak *na utvrzení* práv jejich, jednak *na zachování se* podlé rozkazů v nich obsažených ... (MalýSlst 71).

Jen velmi řídce je v účelovém vztahu doložena předložka *dle čeho*, která se dostala do obrozenské češtiny asi vlivem polským nebo ruským. Příklady:

Vstavky (episodia) t. vedlejší děje, kteréž v básni uvodí básníci *dle rozprostranění* a *ukrášení* své básně, buďte vzdycky s nástojícím dějem spojeny (JgSlst[1] 49). — Pro vědeckou potřebu slouží pojmy odtažené, ač se *dle vyjasnění* i s příklady slučují (MarFil 83).

h) Vztah účinkový

Obrozenský odborný styl využívá poměrně zřídka možnosti vyjádřit substantivním kondenzátem vztah účinkový. Nejčastěji tu nacházíme předložku *k čemu*, zřídka předložku *na co*, vázanou většinou na jistá frazeologická spojení, a velmi řídce předložku *do čeho*, která má zřetelný odstín měrový. V dnešním odborném stylu je sice frekvence uvedených předložek větší (zejména předložky *do čeho*), ale substantivní kondenzování tu ani zdaleka nemá ten rozsah, jaký zjišťujeme např. pro vztah účelový, příčinný nebo podmínkový. Střídným prostředkem dekondenzovaným k účinkovým kondenzátům je vedlejší věta účinková se spojkou *takže*.

Charakteristické pro odborné vyjadřování jsou zejména účinkové výrazy s předložkou *k čemu:*

... [polokoule] odpadly svou vlastní tíží od sebe, *k* patrnému *důkazu*, že skrz tištění povětří to neobyčejné spojení těch polokoulí se způsobilo (Nej HČ 2 107). — Kopno častým a ohromným se chvěje třesením *k užasnutí* a *zhoubení* všech hmot tam bydlících (BerPrRost 17). — Nehromaďme bez potřeby spoluzvuček *k napomožení* nelibozvučnosti (Koll Krok 1/3 46). — ... [tehdejší dějepisci] nerozpakovali se přikládati Slovanům, *k* nemalému *zmatení* a *zatmění* historie jejich, jednak zastaralé názvy Skythův, Sarmatův, Getův a j., jednak novoběžná jména Hunův, Avarův a j. (ŠafStar 450).

Doklady na výrazy s předložkou *do čeho*, *na co* nemají z největší části stylový charakter odborný, např.: Možnoli, nech koně *do* malého *upocení* jezditi (AJgKůň 70).— Východ děje buď on opravdivý nebo veselý, nesmí *na urážku* býti esthetickému citu ... (JgSlst² 121).

Předpokládaný účinek se často popírá předložkovým pádem *bez čeho*, realizovaným obyčejně na dějovém substantivu. Tento výraz vstupuje do konkurenční dvojice s vedlejší větou, která je uvozena spojkou *aniž*. I v dnešní češtině, zejména v jejím odborném stylu, je předložkový výraz *bez čeho* jako kondenzátor věty s *aniž* zcela běžný, ba je možno říci, že jeho frekvence proti době obrozenské ještě vzrostla. Několik příkladů z obrozenské odborné literatury:

Pravý lomek v decimální lomek zdělati *bez rušení* ceny (VydArit 99). — ... přišedše k pojemu jednotlivému neobsahujícímu nijakých více znaků, nemůžeme čeho ještě vynechávati *beze zrušení* samého pojemu ... (MarLog 47). — Málo která hlava probrala se z kalu školního *bez potracení* přirozeného rozumu (JgHist¹ 65). — Tímto zřízením může se menšinová i hodinová ručička dle libosti sem tam otáčeti, *bez přetržení* běhu kolostroje (SedPřír I 110). — Mohl ovšem některý starý kmen, *bez utracení* jiných známek původnosti své, osvojiti sobě jazyk anebo nový anebo cizí (Šaf ČČM 8 27; Star 38).

ch) Vztah omezovací

Ve vztahu omezovacím se dosti hojně vyskytuje předložka *s čím*. Odpovídá jí odporovací, a to omezovací věta se spojkami *ale*, *jen(om)že* aj. Omezovací význam předložky *s čím* je běžný i v dnešní češtině a uplatňuje se ve větší míře zejména v odborném stylu. Protože jde o prostředek známý i z dnešních odborných textů, není třeba uvádět mnoho dokladů:

... po stu letech staly se statky ty dědičnými *s vymíněním* platu předešlého ... (JgHist¹ 8). — ... Helmold na obojím místě vlastně jen Adama Bremského a jeho Scholiastu, *s pozměněním* několika slov ... vypisoval ... (Šaf ČČM 19 11).

Omezovací platnost výrazu je někdy přímo naznačena příslovci *toliko*, *jen(om)* apod. nebo odporovací spojkou (nejčastěji spojkou *však*, která bývá vložena mezi určované substantivum a atribut):

Tanec sám [= krakoviak] podoben jest francouzskému kadrilu dvoučtvrtinového taktu, *toliko s dodáním* větší životnosti (Zap ČČM 14 25). — [Puchmajer a Nejedlý] přijali ... za základ

přízvuk, *s mnohým však obmezením* (HněvZl 36). — Jazyka užívalo se v nich od založení jich [= desek olomouckých] až do r. 1466. obyčejného tehda v kancelářích latinského, *s ponecháním však jmen místních* nejvíce v jazyku českém (Šemb ČČM 20 545).

i) Vztah zřetelový

Obrozenský odborný styl využívá předložkových pádů ve vztahu zřetelovém méně, než je tomu v odborném stylu dnešním. Doloženy jsou předložky *po čem, dle (dlé) čeho, podle (podlé) čeho*, které mají schopnost tvořit konkurenční dvojice se zřetelovou větou, uvozenou spojovacími výrazy *jak; po tom, že (jak); podle toho, že (jak)* aj. V dnešní češtině, zejména v jejím odborném stylu, je velmi rozšířena předložka *podle čeho*, kdežto předložky *po čem, dle čeho*, které se pociťují jako knižní, vyskytují se poměrně řídce. Příklady z obrozenské odborné literatury:

... jistotněji čas ten [těhotnosti] určíme *po vypínání* a *povyšování* dna matečního, *po proměnách* šíje a branky, *po hnutí* plodu čitedlném a *naléhání* částek svrchu oznámených (AJgÚv 39). — *Dlé položení* měkkých částek rodicích v pánvici u vnitř a zevnitř, rozvrhují se na zevnitřní a vnitřní (AJgUm 23). — ... *dle domnění* jejich [= posuzovatelů naší literatury] Ciceronů, Liviů, Horáciů a j. máme bez nedostatku (Jg ČČM 1/1 29). — *Podle podobnosti* k pravdě předkové jich [= Slovanů] ve hluboké starožitnosti vyšli z Asie ... (JgHist[1] 1).

ÜBER DIE KONKURRENZ DER SUBSTANTIVKONDENSATOREN UND DER SATZSCHEMATA IN DER TSCHECHISCHEN SPRACHE DER WIEDERGEBURT (AUF GRUNDLAGE DER FACHLITERATUR)

Zu den wichtigsten Konkurrenzausdrucksmitteln, die das syntaktische System der tschechischen Schriftsprache (ähnlich wie das syntaktische System anderer Kultursprachen) zur Verfügung hat, gehört das synonyme Paar „Substantivkondensator // Satzschema". Am häufigsten tritt zwar in die Konkurrenz mit einem Satzschema das Handlungssubstantiv ein, aber auch andere Substantivtypen können die Funktion des Kondensators übernehmen. In gewissen Fällen nimmt an der syntaktischen Konkurrenz mit einem Satzschema neben dem Handlungssubstantiv auch der Infinitiv teil, wobei die Aktivität der Infinitivkonstruktionen in der tschechischen Sprache der Wiedergeburt größer ist als in den späteren Zeitepochen.

Sehr selten entspricht einem Substantivkondensator das Hauptsatzschema als Dekondensierungsmittel (z. B. zaznamenal holá slova někdy s přidáním autora // zaznamenal holá slova a někdy k tomu přidal autora). Gewöhnlich wird das Konkurrenzpaar vom Substantivkondensator und einem Nebensatzschema gebildet. Man kann sogar von der Tendenz zur Bildung eines Systems der synonymen Kondensierungssatzglieder und Nebensatzschemata sprechen.

Von großer Bedeutung für die Charakteristik des Fachliteraturstils der Wiedergeburt sind die Konkurrenzpaare „Substantivkondensator // Adverbialnebensatzschema". In dem vorliegenden Aufsatz werden diese Substantivkondensatoren aufgezählt und die Unterschiede zwischen dem Tschechischen der Wiedergeburt und der heutigen Zeit ermittelt und analysiert. In den einfachen Fällen treten als Kondensatoren lediglich der Instrumental und ausnahmsweise auch der Genitiv auf. Die meisten Substantivkondensatoren nehmen die Form eines Präpositionalkasus an, wobei die Präpositionalkonstruktion abhängig vom Kontext mehrere Beziehungen ausdrücken kann.